

Прегледни чланак

УДК 911.3:929 ЦВИЈИЋ Ј.

Review article

Мирко Грчић

**ГНОСЕОЛОШКИ МОДЕЛ АНТРОПОГЕОГРАФИЈЕ
ПРЕМА КОНЦЕПЦИЈИ ЈОВАНА ЦВИЈИЋА
И ЊЕГОВА НАУЧНА АКТУЕЛНОСТ**

”Антропогеографија ... има посла и са компликованим организмом друштва људских и расправља једну од најтежих тема, које су икад занимале дух човечји: утицај целокупне природе на творевине људске и особине духа народног”.

(Јован Цвијић, 1893)

Извод: Аутор разматра гносеолошки модел класичне антропогеографије као општегеографске науке према концепцији Јована Цвијића и његову научну актуелност. У Цвијићевом методолошком и истраживачком поступку имплицитно је садржан системски принцип примењен на антропогеографско-етнографски процес (тј. процес генезе, еволуције и трансформације антропогеосистема). Класична парадигма Цвијићеве антропогеографске школе сасвим је блиска ”модерној” системској парадигми која ставља акценат на научну синтезу каузалних веза етничког, етнодемографског, друштвеног, културноцивизацијског и геополитичког процеса у њиховом географском (просторном) изразу и историјском континуитету.

Кључне речи: Антропогеографија, Јован Цвијић, методологија, геосистеми, Балканско полуострво

Abstract: Author is considering gnoselological model of the classical anthropogeography as part of the general science, according to the concept of Jovan Cvijic and its scientific still contemporary model. Cvijic’s methodological and investigating application contains principles of systematic research, though in an implicit way. This principle is applied to anthropogeographical and ethnogeographical process (that is to say, at the process of genesis, evolution and transformation of anthropogeosystems). Classical paradigm of the Cvijic’s anthropogeography science school is closely connected to ”modern” one, with its systems paradigm which puts the accent at the scientific synthesis of the causal connections between ethnic, ethno demographic, social, cultural and geopolitical process in its geographical (spatial) expression and historical continuity.

Key words: anthropogeography, Jovan Cvijic, methodology, geosystem, Balkan Peninsula

Увод

Јована Цвијића (1865–1927) многи цене као великана науке не само због његове оригиналне ”антропогеографске концепције” него и због организације научног рада и стварања угледне антропогеографске школе. Наиме, по завршетку студија географије и доктората о феномену краса (*Das Karstphänomen*) у Бечу, *Цвијић* је основао 1893. године Географски завод Велике школе у Београду (сада Географски факултет Универзитета у Београду) и Српско географско друштво 1910, реорганизовао Српску краљевску академију наука, осмислио стратегију обимних антропогеографских истраживања Балканског полуострва и покренуо издавачку делатност на пољу географије (”Насеља и порекло становништва српских земаља” од 1902, Гласник Српског географског друштва од 1912).

Цвијићев научни метод

У својим истраживањима Цвијић се ослањао на дела великих српских просветитеља и истраживача *Вука Караџића*, *Владимира Карића*, *Стојана Новаковића*, *Светозара Марковића*, *Валтазара Богишића* и других. Крајем XIX и почетком XX века појављују се нове концепције у европским хуманистичким наукама, које су такође утицале на Цвијићеве научне погледе. То су:

- дифузионизам, правац који је тежио замени појма еволуције теоријом премештања културних појава,
- фројдизам (психоанализа), који је покушао објаснити културне појаве на чисто биолошки начин, изучавањем ”подсвесног”,
- расизам, који је као вулгарнобиолошку тезу о исконским разликама међу расама и о утицају раса на културу критиковао сам Цвијић,
- социологизам, који је под утицајем *Е. Диркема* и др. пренео тежиште изучавања са човека као појединца на облике људских заједница,
- антропогеографска концепција *Ф. Рацела*, која се темељи на нераскидивој вези човека и његове природне средине.

Ј. Цвијић је још од почетка својих научних истраживања схватио да проблем антропогеографије није у предмету, него у методу. *Цвијић* је уочио методолошки недостатак у делима других антропогеографа његовог времена, пошто су усмерили пажњу више на облике материјалне културе – привреду, насеља, куће, путеве и слично, док су их форме социјалне организације мање интересовале, духовна култура још мање, а о религиозним веровањима су често имали погрешне представе. Одајући дужно поштовање радовима *Ф. Рацела*, *Цвијић* упућује прекор њему и његовим следбеницима да они “из људске географије скоро искључују човека”. Стога у Цви-

јићевим делима налазимо теме којима се нико пре њега није бавио, на пример: ”метанастизичке струје”, ”зоне цивилизација” (*културни појасеви*), ”психички типови” итд.¹

Основни методолошки принцип научног рада по Цвијићу је следећи: ”Испитују се проблеми, ради њих се скупља грађа, не скупља се грађа о којој се не зна чему служи”, то јест ако испитивач не види шта има да реши. Заснивајући успех географских проучавања *на генетској методи*, Цвијић је истицао да вреди једино та метода јер проучава еволуцију, објашњава постанак облика, појава и процеса. Никако није довољан само посматрачки рад без дубљег мисаоног рада. Генетска метода ће бити од вредности само ако се тачним посматрањем и промишљањем схвати у чему је проблем, без превише шематизованих и педагошких теорија. ”Тежња је – каже *Ј. Цвијић* – да се све стране антропогеографских проблема тако расветле да им се узроци виде, узроци разноврсни и компликовани, као код свих проблема који се тичу оне интересантне везе и узајамних утицаја између целокупне природе и етничких момената, затим људских творевина и људског кретања”.²

По њему *једина права научна метода је генетска метода*. Отуда је он велику пажњу посвећивао процесима етногенезе, етнoеволуције и етно-трансформације. Те процесе је изучавао на основу породичних, родовских и племенских традиција, миграционих струјања из планина у равницу, процеса етничке асимилације и мимикрије, и многих других појава у животу и судбини балканских народа. Етнотериторијалне, етнополитичке, етнокултуролошке и уопште антропогеографске појаве Цвијић је стављао у историјско-генетске оквире, дубоко залазећи у њихове просторно-географске, филозофске и социолошке аспекте. У његовим истраживањима етно-биолошких и етнопсихичких особина балканских народа било је и оних закључака који су превазиђени са становишта данашње науке, али треба имати у виду да је, према речима француског географа *Жил Сиона*, оснивач српске антропогеографске школе географима открио нове видике и научио их тако племенитој примени географске методе, тако да његово дело није само од вредности по свом предмету, већ вреди још више по духу и оригиналности методе.

Свој генетски метод *Ј. Цвијић* је уобличио под утицајем позитивистичке филозофије и реалног хуманизма, свodeћи га на следеће принципе: 1) испитују се проблеми; за њих се скупља грађа; не скупља се грађа за коју се не зна чему служи, 2) задатак проучавања је да се проблеми тако ра-

¹ *Ј. Цвијић, La Peninsule Balkanique*, Arnold Colin, Paris, 1918.

² *Ј. Цвијић, Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, Српски етнографски зборник, књ. IV, Прво одељење, Насеља српских земаља, књ. I, Београд, 1902, стр. I–CCXXXVI.

светле да им се и узроци виде, узроци разноврсни и компликовани, као код свих проблема који се тичу веза и узајамних утицаја између целокупне природе и етничких елемената, људских творевина и људских кретања; 3) радови овакве врсте морају превазићи дескрипцију и у целини објаснити појаве из народног живота; 4) објашњења и закључци се морају заснивати само на ономе што факта допуштају и 5) антропогеографске и етнолошке појаве се морају повезивати и са материјалном (економском) основом.³

Цвијићев антропогеографски метод представља комбинацију природњачког⁴ и социолошког метода.⁵ Према томе, веома је значајна страна Цвијићеве научне делатности његово посматрање са природњачког гледишта, употреба *природњачких метода*, и уопште уношење природњачких погледа и елемената, које су неки оцењивачи касније сматрали недостатком у његовом раду. Важан принцип његових антропогеографских погледа било је заиста схватање органске повезаности свих аспеката живота и њиховој тесној вези с географском средином, али то је далеко од географског детерминизма и у суштини је ближе савременом гледишту хумане екологије. Он је заиста наглашавао велики значај и потребу природњачке спреме за студије о народу и за правилно разумевање и успешно решавање не само антропогеографских, него и чисто етнолошких, социолошких и психолошких, особито етнопсихолошких проблема. Цвијић је своју темељну спремину из природњачких дисциплина марљиво проширивао знањима из народне економије и социологије али, по некима, ипак у својим научним синтезама није у довољној мери обраћао пажњу и на историјске, етнолошке и друге сродне чиниоце. "Он их истина није ни занемаривао, и често их је штавише нарочито и истицао; али су можда могли овде онде бити више наглашени. Он то није чинио случајно, него из простог разлога што је остајао доследан свом основном гледишту, да се велики историјски догађаји и судбина народа дају у суштини сводити на географске, економске и друге природне факторе". Наравно да је ова природњачка основа Цвијићеве ерудиције и његових погледа одређивала и главни правац његовог истраживачког рада и науке о народу. "То је наима био поглавито антропогеографски правац, који се све више проширивао у етнобиолошком, позније и у етнопсихолошком и социолошком погледу".⁶

³ М. Васовић, **Цвијићев рад на антропогеографији југословенских и балканских земаља с посебним освртом на његов општедруштвени значај**, Зборник, САНУ, Одељење природно-математичких наука, Београд, 1968, стр. 18.

⁴ Ј. Ердељановић, **Јован Цвијић и наша наука о народу**, Књижевни гласник, Нова серија, књ. XXI/3, Београд, 1927, стр. 199–210.

⁵ Ц. Костић, **Цвијић и друштвене науке**, Избор текстова, Вук Караџић, Београд, 1965, стр. 9–19; С. Ђулибрк, **Цвијићев социолошки метод**, Институт друштвених наука и Просвета, Београд, 1982, стр. 47–79.

⁶ Ј. Ердељановић, **наведени рад**, стр. 203–204.

С друге стране, Цвијић је у антропогеографским истраживањима свих елемената живота, насеља и друштва примењивао и *методе друштвених наука*, пре свега етнопсихологије и етносоциологије, као што су: 1. метод непосредне опсервације, 2. метод психичких и етнопсихичких профила, 3. географско-компаративни метод, 4. историјско-генетски метод, 5. картографско-графички метод, 6. статистички метод, 7. методе систематизације, класификације и типологије. Посебно треба истаћи *метод типологије*, који је примењивао у истраживањима природно-еколошких и геополитичких услова, сеоских и градских насеља, културних појасева и сеоба, етнопсихичких особина балканских народа, њихове друштвене организације и етнокултурног идентитета. Нико као Цвијић ”ни пре ни после њега, није показао сву сазнајну вредност типолошког приступа друштвено-културним појавама”.⁷ *Ј. Цвијић* је од својих ученика и сарадника на проучавању антропогеографских проблема тражио на првом месту да објасне појаве народног живота и да теже да објашњења и закључци буду одмерени *према подацима*. По њему, до правих научних резултата може се доћи једино када се изађе из дескрипције и у тумачењима каже оно што о проблему или појави факта допуштају.⁸ Затим он истиче да научни рад има свој ток и фазе. Тај рад ”почиње сабирањем и одабирањем грађе”, а затим долази ”виши ниво научног рада који почиње дубоким опсервацијама, које често садрже у себи и објашњење факата и појава... Из таквих се проматрања рађају хипотезе, често само радне хипотезе, тј. такве, према којима треба даље испитивати.” Али научни рад: ”није само рад интелекта. То је у великој мери рад имагинације. Имагинација ствара слику процеса, акције, закона. Без ње нема стваралачког научног рада”.⁹

Карактеристика Цвијићевог метода је *непосредно посматрање и опсервација предмета на терену*. ”Атлас и карте су за географа лексикон, он мора у њих непрестано загледати, прецртавати и учити топографију. Путовања, најмоћније средство за географске студије, вреде највише...”¹⁰ ”*Ј. Цвијић* је први научни испитивач нашег народа, први научник који је ишао лично у народ и непосредним проматрањем и испитивањем тога народа вршио студије и долазио до научних резултата”.¹¹ *Цвијић* је на терену

⁷ М. Митровић, **Српско село**, Прилог социологији традиционалног српског друштва, Матица Српска, Нови Сад, 1999, стр. 47.

⁸ П. Влаховић, **О антропогеографским и етнографским списима Јована Цвијића**, Сабрана дела, Предговор, књ. 4, Београд, 1987.

⁹ Ј. Цвијић, **Методи и процеси научног рада**, Говори и чланци I, Београд, 1921. Прештампано у: Ј. Цвијић, **Из друштвених наука**, Београд, 1965, стр. 22–24.

¹⁰ Ј. Цвијић, **Данашње стање географске науке**, Приступно предавање на Великој школи, Наставник, св. 3, књ. IV, Државна штампарија, Београд, 1893, стр. 1–34.

¹¹ Ј. Ердељановић, **наведени рад**, стр. 203.

истраживао и сакупљао емпиријску грађу о природним условима географске средине, миграцијама становништва, пореклу становништва, насељима, материјалној култури, психичким особинама, племенима, родовима и породицама (задругама).

Методолошки план теренских истраживања поставио је, као и Божишић, у виду упутстава. Прва *”Упутства за проучавање села у Србији и у осталим српским земљама”* издао је 1896. године, затим су следила *”Упутства за проучавање села у Босни и Херцеговини”* (Сарајево, 1898), *”Упутства за проучавање села у Старој Србији и Македонији”* (Београд, 1898), *”Упутства за испитивање насеља и психичких особина”* (Београд, 1911), *”Упутства за испитивање порекла становништва и психичких особина”* (Нови Сад, 1922). Питања на која је Цвијић тражио одговоре у првим *”Упутствима”* могу се сврстати у седам следећих група: I – Положај села, II – Тип села, III – Кућа, двор и окућница, IV – Појате или станарице (станови, стајнице, станови, салаши, бачије), V – Приче и тумачења о именима села, заселака и њихових крајева, VI – Порекло становништва, постанак села, селишта и сашоравање, VII – Занимање становништва. У последњим *”Упутствима”* (Нови Сад 1922), како се из наслова види, тежиште је ставио на порекло становништва и на *”душу”* или психичке особине како сеоског тако и варошког становништва *”свих вера и народности”*, поглавито у Славонији, Срему, Бачкој, Банату и Барањи. Са овим *”Упутствима”* *Ј. Цвијић* је покренуо следећа питања у оквиру антропогеографије: 1. – проучавање психичких особина народа једног краја, 2. – проучавање психичких особина староседелаца и досељеника, 3. – проучавање психичких особина важнијих и интересантнијих породица и 4. – проучавање психичких типова карактеристичних за поједине крајеве. Неки крајеви имају писане споменике о досељавању становништва, историјске изворе, читуље и општинске дневнике (Далмација с Боком, Хрватска са Славонијом и Сремом, Банат, Бачка и Барања), па ово нарочито препоручује испитивачима да проуче, додајући да је поред ових писаних извора важан принцип *”ићи од куће до куће”* да би се сазнало порекло сваке породице. Сам *Цвијић* је непосредно обилазио крајеве које је проучавао и на основу сакупљене грађе писао своја дела.

Цвијићев истраживачки план прихватила је и у *”сваком погледу обилато помагала Српска академија наука”*, а *Ј. Цвијић*, покретач и инспиратор, окупио је на остварењу тог плана *”леп круг научно спремних испитивача и сарадника”*.¹² Своја дела и дела својих сарадника Цвијић је објављивао у едицији коју је покренуо у Академији наука 1902. године под називом *”Насеља и порекло становништва”*, затим у *”Гласнику етнографског друштва”* који је покренуо 1912. године. За едицију *”Насеља”* је говорио:

¹² Исто, стр. 205.

”То ће бити најлепши и најтрајнији споменик који ћемо за собом оставити, и који ће тек наше далеке генерације умети достојно да цене!”¹³ У тој едицији, која траје већ више од сто година, изашло је до сада 46 књига. У првој књизи ”Насеља” из 1902. године Цвијић је штампао и свој рад ”Антропогеографски проблеми Балканског полуострва”, у коме је формулисао методологију истраживачког рада и изнео главне погледе и резултате до којих је већ био дошао у дотадашњим конкретним испитивањима балканских области и земаља. У њему су делимично већ биле разрађене или наговештене све главне идеје, које су касније добиле свој коначан облик и израз у његовом чувеном делу ”Балканско полуострво” које је издато у Паризу 1918. године на француском језику под насловом ”La Péninsule Balcanique, Géographie humaine”, а затим преведено у Београду и Загребу 1922. године.

Цвијићев концепт антропогеографије

Ј. Цвијић је дефинисао предмет и задатке антропогеографије у приступној беседи на Великој школи под насловом ”Данашње стање географске науке” (1893). Ту је истакао да је науци која се бави ”о утицају физичких прилика на човека (...), по аналогији са фито и зоогеографијом, да то име антропогеографија”. Дефинишући предмет, циљеве и задатке ове науке *Ј. Цвијић* каже: ”испитивања антропогеографска обухватају насељене области земљине. Стари су мали, њима познат насељени део земље, звали *екумена*. *Ф. Рацел* узима овај појам, да обележи области, у којима је, према садањем знању, распрострањен род људски. Антропогеографија одређује границе екумене и издваја области њене, у којима су настањене заједнице, сродне по крви и карактерима”.¹⁴ Главне (релевантне) карактеристике у распореду становништва и насеља на Земљиној површини, по *Ј. Цвијићу*, су:

1. Издвајају се празнине у екумени: две велике пуне области у арктичком и антарктичком пределу, за тим крајеви у пасатским зонама, у степском пустињском појасу северне и јужне хемисфере, у којима је становништво ретко или га никако нема. Узрок су у овим празнинама у екумени сувише ниска или сувише висока температура или оскудица атмосферских талоба. Насупрот ових природних пустиња стоје политичке пустиње, које настају у пограничним зонама између завађених народа на ниском ступњу културе.

2. Гушће насељени предели у умереној зони северне хемисфере. У океанском приморју концентрисано је становништво, а опада према унутрашњости континента. Овде је опет гушћа насељеност по низинама и

¹³ Исто, стр. 202.

¹⁴ *Ј. Цвијић*, *Данашње стање географске науке*; Исто, стр. 1–2.

речним долинама, ређа на висинама; изузетак од тога су планине у тропском региону и у пасатском појасу. Осим тога у долинама, где влада инверзија температуре (као у многим алпијским долинама), више је становништво по планинским падинама и висинама, но у долини. У свим културним земљама насељеност зависи и од комуникационих средстава.

Јасно је, истиче *Ј. Цвијић*, да температура, атмосферски талози, висина земљишта, наводњеност и вегетација, затим рудна блага, утичу и одређују распрострањење становништва на земљи. У појединостима се види велики утицај културних биљака, као на пример пшенице и ражи. Из факата које је антропогеографија утврдила *Цвијић* изводи правило да је густина становништва мерило биолошке интензивности земље.

Затим антропогеографија, по *Цвијићу*, разматра у појединостима статистичку слику човечанства, густину насељености, типове у кретању становништва, бројчано опадање племена и народа и узроке његове, уопште демографију заједница људских. Положаји где су насеља, распоред кућа у њима, величина и број насељених места антропогеографски су проблеми, па дели народе са свог гледишта у планинце и равничаре, степске, приморце и острвљане и народе на границама екумене.¹⁵

Ј. Цвијић наводи примере начина насељавања, типове и положаје сеоских насеља у вези са конфигурацијом терена у Србији и Црној Гори. На основу тих примера *Цвијић* закључује: *"Несумњиво је, по овим подацима, да природа земљишта утиче на начин настањивања"*. Али одмах додаје да *"за објашњење раштрканости кућа по јужној и југозападној Србији није довољна само природа земљишта. Изгледа... да је на овај начин насељавања било од утицаја племенског сродства... и особина нашег народа у овим крајевима: воли да се шири..."*¹⁶

У белешкама са предавања из 1901. године¹⁷ *Ј. Цвијић* је кроз осам поглавља обрадио глобалне карактеристике географије становништва и насеља, културне географије, географије религија, политичке географије, економске, саобраћајне и трговачке географије, дакле целокупни комплекс елемената који ми данас називамо *"друштвена географија"*.

Цвијић истиче везе антропогеографије са суседним наукама, како природним тако и друштвеним. Најпре истиче сродност и везе са биогеографијом, затим са социјалним и историјским наукама. По њему, антропогеографија *"има посла са компликованим организмом друштава људских и расправља једну од најтежих тема, које су икад занимале дух човечји: утицај целокупне природе на творевине људске и особине духа народ-*

¹⁵ *Ј. Цвијић, Данашње стање географске науке*, стр. 1–34.

¹⁶ Исто.

¹⁷ *Ј. Цвијић, Општа географија – Антропогеографија*, Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд, 1969, стр. 19–157

ног”,¹⁸ и обрнуто – ”утицај друштва, људских творевина и остале активности на природу, на целокупну географију света”.¹⁹

Ј. Цвијић је правио од антропогеографије синтезну науку о везама и интеракцијама између супстратно различитих категорија – *природе* (географске средине), *друштва* (историје, привредне и породичне организације, насељавања и сеоба, политичког деловања и понашања, акултурације и асимилације) и *човека* (биолошких и психичких особина и њиховог обликовања). Цвијић је у младости био под утицајем идеја *Ф. Рацела* и *Ж. Брина*, али је касније схватио да је њихов приступ више натуралистички него хуманистички, те да су они више обраћали пажњу на врсте и начин запоседања територије, него на људе, народни живот и народну културу. *Цвијић* је у центар пажње ставио човека, његов живот и свет, при чему је навео у предговору француског издања капиталног дела *La Peninsule Balkanique* (1918): ”Овај рад беше тим тежи што се моја концепција људске географије у многоме разликује од концепције коју су *Ф. Рацел* и *Ж. Брин* изнели у својим значајним делима. Увек сам мислио да они сувише искључују човека из људске географије и не посвећују довољно широку пажњу питањима која се тичу, ако хоћете толико социологије, колико географије, али које географија не може пренебрегнути”. Цвијићева антропогеографија Балканског полуострва заснована је социолошки и представља изврстан пример интердисциплинарног приступа у научним проучавањима. *Ј. Цвијић* социологизује антропогеографију с циљем да дубље проникне у сложен систем односа, веза и интеракција човека и географске средине.

Место антропогеографије у систему географских наука Цвијић је дефинисао на следећи начин: ”Физичка географија и антропогеографија чине *општу географију*. Према њој стоји географија појединих земаља, *специјална географија* која имајући за објекат мању или већу локалност, бави се и о темама физичке географије и антропогеографије, и тежи да их слије у једну општу слику. Осим тога у специјалној географији долази и до оних тема којима је дато име историјске и политичке географије”. Специјална географија одговарала би данашњем појму регионалне географије као синтезне науке. ”Видите дакле, да у антропогеографији и специјалној географији долазе и такве теме, у којима има историјских елемената. Ови делови географије имају дуалистички карактер; у њима се комбинују методи природних и историјских наука”.²⁰

Антропогеографија у Цвијићевом поимању спаја физичку и друштвену географију и прожима општу и регионалну географију. Он уочава

¹⁸ Ј. Цвијић, *Данашње стање географске науке*, стр. 1.

¹⁹ В. С. Радовановић, *Јован Цвијић*, Гласник, књ. II–III, Етнографски институт САНУ, Београд, 1957; В. С. Радовановић, *Јован Цвијић*, Нолит, Београд, 1958, стр. 9–223.

²⁰ Ј. Цвијић, *Данашње стање географске науке*, стр. 1–34.

да су односи и везе између природних и друштвених елемената регионално издиференцирани и историјски променљиви. Стога истиче историјску и политичку географију као "теме" антропогеографије, које су од посебног значаја за специјалну географију. Историјска географија је важна због тежње "да се природно и културно стање једне земље у *извесној епоси* доведу у тесну везу, да се представи утицај земљишта на становнике и ступањ њихове културе". Све теме политичке географије "које се дају антропогеографски третирају, улазе у специјалну географију".²¹

Антропогеографски проблеми Балканског полуострва у делима Јована Цвијића²²

Цвијић је у свом "Ректорском говору" (1907) пред антропогеографију Балкана поставио три кључна проблема: *миграције, порекло становништва и психичке особине балканских народа*. Тим питањима посветио је пажњу од почетка до краја свог научног рада. Више пута је истицао да је порекло становништва кључ за многе антропогеографске, етнографске и социогеографске студије. Уједно он покреће проучавање *типова и положаја насеља*, начина живота у њима и *културних појасева*. Истовремено се бавио осмишљавањем методологије и упутстава за проучавање постављених антропогеографских проблема.

Ј. Цвијић је 1918. године издао у Паризу капитално дело "La Peninsule Balcanique, Géographie humaine" (издато у Београду и Загребу 1922. године). Ту је обрадио главне антропогеографске и етнографске факте и појаве, као што су: просторни (територијални) размештај балканских народа, типични начини привређивања, својински аграрни односи, типови сеоских и градских насеља, творевине материјалне културе (куће и друге сеоске зграде и употребни предмети) и духовне културе (психичка својства, културни обрасци, моралне и верске представе, уметнички израз) и друга друштвено-културна обележја балканског човека и друштва. Дело почиње излагањима о називу Балканског полуострва и његовим границама, затим о географским особинама овог полуострва, а затим прелази на антропогеографске и етнографске факторе. Главне географске особине, полазећи од геолошке грађе и рељефа, *Цвијић* сврстава у три велике групе: евроазијске особине, особине спајања и прожимања и њима противне особине изоловања и одвајања.

1. *Евроазијске особине и старе цивилизације* Балканског полуострва у вези су, по *Цвијићу*, са прелазним (или мостовским) географским по-

²¹ Исто.

²² Види М. Грчић, *Елементи политичке географије и погледи на геополитичке проблеме Балкана у делима Јована Цвијића*, Гласник, бр. 1, Географско друштво Републике Српске, Бања Лука, 1996, стр. 67–77.

ложајем. Управо због евроазијског положаја, на споју Предње Азије и Европе, овде је колевка старих европских (тачније евроазијских) цивилизација, као што су биле егејска и микенска, јелинска и византијска.

2. *Географске особине спајања и прожимања* Балканског полуострва, по *Цвијићу*, у вези су с погодностима рељефа за ширење како атмосферских и биолошких појава, тако и дифузију културних и цивилизацијских утицаја. Особине спајања и прожимања *Цвијић* дели у три групе, које је темељито проучио: а) продирање са периферије, б) депресије и лонгитудинални путеви, в) превале и трансферзални путеви.

3. *Особине изоловања и одвајања* су у вези са баријерама за кретање као што су велики планински системи (Динарски, Родопски, Балкански и Пиндски), затим раздробљеност рељефа у жупе и напоскон, социјални фактори, пре свега ступањ цивилизације народа.

4. *Клима, тле и вегетација* такође су издиференцирани и разноврсни, у вези с евроазијским особинама Балканског полуострва.

5. *Природне области* или велике географске целине на Балканском полуострву, по *Ј. Цвијићу* су следеће:

А) Егејска област, која се одликује разуђеношћу обала, медитеранском климом и вегетацијом, насељена је претежно Грцима.

Б) Континентални блок одликује се особинама спајања и прожимања, са појавама изоловања и одвајања; насељен је претежно Јужним Словенима, мање Албанцима и Турцима. Дели на четири области:

– Источна или Балканска област, коју планина Балкан дели на плодну доњодунавску или бугарску плочу и мање плодни марички басен.

– Централна или Моравско-вардарска област, која се одликује сточарством и земљорадњом. Дели се на следеће географске целине: Шумадију или Моравску област, уз коју иде и област Источне Србије; Централну област или Рашку, у коју спадају Метохија, Косово, Лесковачки крај, Топлица и долина Лима; затим Босну; Вардарску област или Македонију.

– Динарска област пружа се од Скадра до Љубљане. Одликује се крашким појавама. Дели се на следеће предеоце целине: Планине (Површи и Брда) у Црној Гори; Хумине и Рудине у Херцеговини; Загора и Приморје у Далмацији.

– Пиндска област, која се пружа од Медовског залива до Арте.

6. *Географски утицаји* могу бити, по *Цвијићу*, а) непосредни (утицаји рељефа и климе на физиологију и психологију човека) и б) посредни (утицаји на материјалну културу). Ове утицаје *Цвијић* приказује на компаративним примерима Норвешке и Далмације.

7. *Везе између главних историјских догађаја и рељефа*. Поред наведених географских и историјских и социјалних фактора, значајан утицај на антропогеографске појаве имале су зоне цивилизација, сеобе народа и етничких група, формирање нових држава.

8. *Културни појасеви* су настали ширењем из жаришта цивилизација. Полазећи од различите пластике (рељефа) и других физичкогеографских карактеристика појединих географских области и од различитих историјских утицаја, *Ј. Цвијић* је на релативно малом Балканском полуострву идентификовао четири главна круга или културна појаса:

– *преиначена византијско-цинцарска или стара балканска цивилизација*, која захвата Тракију, источну Румелију, Македонију, Грчку, јужне делове Албаније и Јужно Поморавље, црноморско приморје у Бугарској. Главни носиоци ове културе били су Грци и Цинцари, а она се одликује посебним духом балканске ”чаршије”, специфичним начином живота и рада, препознатљивим ”ћифтинским” егоистичким моралом;²³

– *турско-источњачки (оријентални) утицаји* проширили су се у јужним и источним областима Балканског полуострва које су насељене Турцима Османлијама, али и у унутрашњости где живе мухамеданци словенског порекла (данас Бошњаци). Карактеришу их исламске норме домаћег и јавног живота, посебан начин понашања за жене, доколица, специфични обичаји и посебне одлике материјалне културе (тип насеља и архитектура);

– *утицаји западне европске цивилизације* шире се из два правца. С једне стране римско-италијанска цивилизација захвата уско западно приморје Балканског полуострва и доње токове река (Неретве). На северу су утицаји млетачки, а у Албанији јужно-италијански. Утицаји средњоевропске (претежно германско-угарске) културе ширили су се у Посавини, Подунављу и на северу Србије, потискујући византијско-цинцарске и прожимајући се са патријархалним елементима;

– *патријархални културни режим* покрива Босну и Херцеговину, Црну Гору (у Боки и приморју се осећају утицаји италијанштине), Србију (у којој се са севера шире утицаји средњеевропске а са југа византијско-цинцарске цивилизације), северну и средњу планинску Албанију и северну Бугарску. Језгро патријархалног круга чине стара Црна Гора, стара Херцеговина, Стари Влах и северна Албанија. То су области сточарских племена и људи специфичних психо-физичких и културних одлика, које је *Цвијић* означио појмом ”динарског типа”.

Ј. Цвијић није јасно разграничио појмове културе и цивилизације. Културу је дефинисао као ”суму унутрашњих уређења, обичаја, материјалних облика итд.” По *Цвијићу*, сви балкански народи обликују се унутар ових културних кругова или у неком њиховом додиру кроз својеврсне процесе културног изједначавања (асимилације и акултурације).

9. *Миграције становништва* *Ј. Цвијић* је истакао као кључни антропогеографски проблем. Оне су од значаја за тумачење распрострањења

²³ *Ј. Цвијић, Антропогеографски проблеми Балканског полуострва, Насеља српских земаља, књ. I, Београд, 1902, стр. I–IV.*

етнографских појава, дијалеката, етнопсихичких особина, друштвеног и економског начина живота. Због тога је предузео опсежна ”снимања” порекла становништва на основу традиције појединих родова. Цвијић залази у узроке миграционих кретања, истичући у првим реду економске и етнопсихолошке узроке, затим кметски режим и печалбу, природне непогоде (суше и гладне године). Имајући у виду те факторе, јасно је што су многобројне миграционе струје које назива *метанастазичка кретања* (грч. *metánastasis* – мењање места становања) потицале из карстних и планинских предела динарског система. Цвијићев појам метанастазичких кретања дефинише М. Радовановић као ”сеобе вековно утврђених праваца, у етапама, од места до места, у мањим групама, континуирано и са почивкама, не насумце, већ обавештавајући се од истурених челних група и претходница, запоседањем слободних или расељених крајева, или утискивањем међу затечено становништво, па и његовим потискивањем, уз различите облике етничког и социјалног прилагођавања и изједначавања”.²⁴ То значи да су метанастазичка кретања била начин постепеног запоседања територије и ширења етничког простора у утврђеном правцу. *Цвијић* је истраживао порекло досељеника путем рођачких племенских и других веза с матичним крајевима, и различите процесе етнобиолошког и социјалног прилагођавања и изједначавања (акултурација, асимилација, мимикрија) у новим крајевима. Издвојио је четири главне миграционе струје које су биле предиспониране директрисама рељефа:

– *динарска струја*, која је ишла из Херцеговине, Црне Горе, Старе Рашке ка Шумадији (са одвојцима ка Босни, Крајини и Далмацији);

– *косовско-метохијска струја*, од Скадра и Зете, Метохије и Косова ка Поморављу и Шумадији;

– *моравско-вардарска струја*, која иде из Македоније (од Прилепа, Битоља, Охрида) и Албаније уз долину Мораве до Београда;

– *струје које су прешле Саву и Дунав* представљају продужетке косовске и вардарске струје, које су повукле за собом и групе становништва из Поморавља, Шумадије и Источне Србије у Војводину, Барању, Славонију, Мађарску чак до Сент Андреје и у Румунију до Ердеља.

Од XIV до XVIII века било је осам великих сеоба, које су испремештале балканско становништво, испребацивало и измешало биолошке и етнокултурне слојеве попут ”шаријажа”. Тако је дошло до прожимања, мешања и изједначавања психичких типова српског становништва и других балканских народа (тзв. етнопсихолошких профила). У својим истраживањима узрока и последица метанастазичких кретања *Цвијић* је најпримере-

²⁴ М. Радовановић, *О научним основама Цвијићеве антропогеографско-етнолошке школе и њеном значају за повезивање етничких процеса у српским земљама*, Глобус, бр. 28, Српско географско друштво, Београд, 2003, стр. 3–28.

није повезао природне, друштвене, културно-историјске и етнопсихолошке елементе балканских простора и тако је дошао до рационалне синтезе.

10. *Географски положај и етнографски лик Србије* Ј. Цвијић је доводио у везу са слободољубивошћу и демократским идеалима српског народа. Истакао је етничке одлике Црногораца и динарских племена, демократске одлике српског фолклора, национално питање у Македонији, пастирски живот и сточарска кретања.

11. *Положаји и типови насеља* могу се, по Цвијићу, објаснити географским приликама, културним ступњем или утицајима и етничким предиспозицијама народа. Најпре сва насеља он дели на варошка и градска. Затим, *варошка насеља* дели на:

- медитеранско-далматински варијетет, у којем се мешају западна цивилизација и патријархални режим;
- арбанашки варијетет, са одликама турско-источњачког типа;
- грчко-егејски варијетет;
- турско-византијски или прави балкански тип;
- варијетет патријархалног режима.

Сеоска насеља Ј. Цвијић дели према *положају* у две велике групе: а) села на висинама (до око 1600 m), претежно заснована у крчевинама, на површима и долињским странама, где преовлађује сточарски начин живота и б) села по долинама, јаругама, по дну котлина и равницама, претежно збијена. Посебну групу чине села на морфолошким границама, као што су границе стена различите отпорне моћи, старе језерске обале и језерске површи, флувијални прегиб и благе стране, и присоји са уселинама. Даље истиче села на флувијалним и флувиоглацијалним терасама и плавинама, села и катуне на моренама, црковима, валовима и другим глацијалним облицима. У крашким пределима села су по ободу карстних депресија – поља, увала и вртача, а понегде у подножју хумова.

12. *Типове сеоских насеља* Цвијић изводи на основу њихове генезе и физиономије. Најпре их дели на две групе: 1) села разбијеног и 2) села збијеног типа. У разбијена села спадају: а) старовлашки тип, из којег се еволуцијом (нарастањем, сашоравањем) издвојило неколико варијетета, пре свега шумадијска, мачванска и јасеничка врста, б) карстни тип, в) ибарски или џематски тип. Села збијеног типа расту споља, агломерирањем кућа. По Цвијићу, она се деле на следеће типове: а) тимочки тип, б) читлучки тип, који је настао под утицајем турског феудалног система, и данас већ не постоји, в) медитерански тип, који се дели на три врсте – грчко-медитерански, далматинско-медитерански и каштелански тип, г) турско-источњачки тип села, сличан варошима, д) мешовита врста. Узроци типова и положаја села су разноврсни, али Цвијић истиче да су несумњиво на првом месту географске прилике, а затим патријархални начин живота, односно друштвено-историјски чиниоци и културни појасеви.

13. *Типови кућа*, по Цвијићу, су ”у хармонији са саставом, изгледом и вегетацијском одећом предела”. Да би поткрепио ту тврдњу, Цвијић расправља о појму и прастарим облицима куће, као што су сибара, бусача, дубирог и кулача, босанска и шумадијска брвнара, земуница, камена кућа Јадранског приморја, кућа од ћерпича и плетери у Моравско-вардарској области итд. Уз то, *Ј. Цвијић* је описао друге објекте на окућници као што су вајати, млекари, пушнице или сушнице, чардаци, кошеви и амбари, пивнице, кланице, појате, стаје и т. д. Посебно се осврнуо на чифчијску кућу, турско-источњачку кућу и кулу, и грчко-егејску зидану кућу. Укратко се осврнуо и на нови тип куће на Балканском полуострву, који је у вези с порастом производних снага и напретком културе и цивилизације.

14. *Етнопсихичке особине Јужних Словена* које је *Цвијић* истакао, често су цитирани, али и највише оспоравани део његовог научног опуса. Њима је посветио другу књигу ”Балканског полуострва”, у којој је истакао етничко јединство српског народа, сличности Срба и Хрвата (”Србо-Хрвата”) и разлике између Јужних Словена на западу и Бугара на истоку Балканског полуострва. *Цвијић* је издвојио четири етнопсихичка типа код Јужних Словена:

– *Динарски тип*, који преко $\frac{3}{4}$ чине Срби, по *Цвијићу*, је способан и по моралним и по интелектуалним особинама за високу културу. У овом типу *Цвијић* истиче јаку везу с природом и с прецима, тј. традицијом. У погледу друштвене и економске организације карактеристична су села разбијеног типа и сродничка задруга, а у неким крајевима постоје и племена, која се деле на братства и колена. Особито је изражено поштовање предака и обичај крсне славе, а такође висока национална свест, војничке врлине, енергичност и импулзивност, динарска туга – историјска туга и велике интелектуалне способности. У оквиру овог типа *Цвијић* издваја *варијетете и групе*: 1. шумадијски варијетет, 2. ерски варијетет, 3. босански варијетет, 4. мухамедански варијетет, 5. личка група, 6. јадрански варијетет, из којег се издвајају загорска, бокелска и приморска група. Најтипичнији динарски варијетет су ”виолентни Срби”, највише заступљени у старој Црној Гори, чије је карактеристике Цвијић идеализовао.

– *Панонски етнопсихички тип* је комбинација старобалканске културе, патријархалног режима динарских досељеника и западноевропских утицаја. У оквиру овога *Цвијић* истиче следеће варијетете: 1. славонски варијетет, 2. сремско-банатски варијетет, 3. словеначки или алпски варијетет, у оквиру којег се разликују загребачко-загорска група и права словеначка група.

– *Централни етнопсихички тип*, раширен је по моравској Србији. Дели се на следеће варијетете и групе: 1. косовско-метохијски варијетет, где се издвајају сиринићко-средачка група, група врањског Поморавља; 2. моравско-вардарски варијетет са групом Биначке Мораве, 3. западномаке-

донски варијетет са полошком, мавровско-реканском, мијачком, дебарском, струшко-охридском, битољско-прилепском и преспанско-костурском групом; 5. шопски варијетет.

– *Источно-балкански етнопсихички тип* односи се углавном на Бугаре. Разликују се: 1. варијетет Средње Горе, 2. јужни или румелијско-трачки варијетет, 3. помачки варијетет.

У студији *”Карст и човек”* (Гласник Географског друштва, св. 11) Цвијић износи своја запажања о значају карстне природе за психичке особине људи. Резултате својих антропогеографских истраживања Цвијић је изнео такође у монументалном делу *”Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије”* (у три велике књиге), затим у делу *”Проматрања о етнографији македонских Словена”* и у *”Говорима и чланцима”*. Ј. Цвијић је оспорио великобугарску тезу да су Македонци Бугари, и на основу лингвистичких карата и антропогеографских истраживања утврдио да они нису ”ни Срби ни Бугари”, већ ”флотантна маса”, која у оно време није имала јасне представе о свом етничком пореклу и националном идентитету те га је лако мењала. Тиме је Цвијић поставио научне темеље за будућу македонску нацију.

Цвијићев рад у домену антропогеографије имао је дубљи геополитички смисао – да истакне јединство Јужних Словена и научно образложи идеју југословенства. Са данашњег аспекта науке и друштва неке његове идеје се могу и критички проценити. На пример, у брошури *”Излазак Србије на Јадранско море”* (1913), долином Дрима на Скадар, изнео је антинаучну тезу да се државотворна идеја мора некад потчинити ”антиетнографској нужности” која проистиче из географских услова територије. Ипак треба имати на уму да је научно дело сваког аутора осуђено да једног дана буде превазиђено, те га треба ценити са аспекта времена и историјских прилика у којима је настало. С тог аспекта Цвијићево дело у целини представља велики подвиг, не само зато што је било сасвим ново и представљало знатним делом право откриће о етничким приликама једног дотле слабо познатог и погрешно описиваног дела света, него и за то што је оно утицало на стратешке планове Србије уочи и током Првог светског рата. Због тога је Цвијић добио бројна признања и био уважен као ”веома познати ауторитет за географију Балкана” на мировној конференцији у Версају 1918. године.²⁵ На тој конференцији Ј. Цвијић се залагао за етнички принцип разграничења држава. Супротставио се Лондонском споразуму писмено (мапом) и усмено тврдњом да Далмација не треба да остане у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (Југославији). Такође је била значајна његова етничка мапа Војводине за одређивање граница на том сектору.

²⁵ Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије*, Библиотека ”Човек у времену”, Народна књига и Српска књижевна задруга, Београд, 1986, стр. 358.

Борио се и за право Корушке на плебисцит, али су га резултати тог плебисцита разочарали. *Цвијић* се није бавио дневном политиком, али се залагао за српске националне интересе и интересе новостворене јужнословенске државе, истичући увек у први план принципе и идеале истинске слободе, демократије, социјалне правде и верске толеранције, без трага шовинизма. САНУ је објавила три велика зборника посвећена Цвијићевом научном делу (1957, 1968. и 1982. године), издата су и његова сабрана дела (1987), подигнут му је и споменик (1995).

**Српски етнографски зборник – Прво одељење
– Насеља и порекло становништва²⁶**

Књига IV (1), 1902, CCXXXVI+497 с. Цвијић Ј.: Антропогеографски проблеми Балканског полуострва Ердџановић Ј.: Доње Драгачево Мркоњић П.: Средње Полимље и Потарје Томић С.: Дробњак	Књига V (2), 1903, III + 1297 с. Илић Р.: О љубићким селима Николић Р.: Врањска Пчиња Јовановић Љ.: Млава Бушетић Т.: Левач Лалевић Б. и Протић П.: Васојевићи у Црногорској граници Трифковић С.: Вишеградски Стари Влах Дедијер Ј.: Билећке Рудине Николић Р.: Околина Београда Ђурић-Козић О.: Шума, Површ и Зупци у Херцеговини
Књига VI (3), 1905, VII + 864 с. Николић Р.: Пољаница и Клисура Мијатовић С.: Темнић Томић С.: Скопска Црна Гора Илић Р.: Ибар Лалевић Б., Протић И.: Васојевићи у Турској граници Ракић Мил.: Качер	Књига VIII (4), 1907, IX + 1084 с. Ердџановић Ј.: Плем Кучи у Црној гори Павловић Љ.: Колубара и Подгорина
Књига XI (5), 1908, VII + 426 с. Триповић С. и В.: Сарајевска околина Јовановић К.: Горње Драгачево	Књига XII (6), 1909, VII + 538 с. Дедијер Ј.: Херцеговина Ердџановић Ј.: Братоножићи
Књига XV (7), 1911, VI + 835 с. Радивојевић Т.: Лепеница Јовићевић А.: Ријечка нахија (у Црној Гори)	Књига XVIII (8), 1912, VI + 677 с. Николић Р.: Крајиште и Власина Павловић Љ.: Антропогеографија Ваљевске Тамнаве
Књига XX (9), 1913, 936 с. Станојевић М.: Заглавак (Тимочки округ)	

²⁶ Српски етнографски зборник покренут је у Српској краљевској академији 1894. године, на предлог Стојана Новаковића. До сада је изашло преко стотину књига разврстаних у четири одељења са својим едицијама: "Насеља и порекло становништво" (Прво одељење, излази од 1902, 46 књига), "Живот и обичаји народни" (Друго одељење, од 1894, око 40 књига); "Народне умотворине" (Треће одељење, од 1927, 4 књиге); "Расправе и грађа" (Четврто одељење, од 1934. године, 10 књига). Осим тога, значајна су издања других одељења, института и одбора у оквиру САНУ.

Мирко Грчић

Накићеновић С.: Бока Милојевић Б.: Рађевина и Јадар	Књига XXI (10), 1921, II + 588 с. Милојевић Б.: Јужна Македонија Драгић М.: Груза Јовићевић А.: Плавско-гусињска област, Полимље, Велика и Шекулар
Књига XIII (11), 1922, 284. С. Бјеловучић З. Н.: Полуострво Рат (Пељешац) Јовићевић А.: Црног. приморје и Крајина	Књига XXIV (12), 1922, 96 с. Цвијић Ј.: Метанастасичка кретања, њихови узроци и последице
Књига XXV (13), 1923, 435 с. Милојевић Б.: Купрешко, Вуковско, Равно и Гламочко поље Дробњаковић Б.: Јасеница Рађеновић П.: Села парохије Крњеуше у Босни	Књига XXVI (14), 1924, 135 с. Костић М.: Српска насеља у Русији: Нова Србија и Славено-Србија
Књига XXVII (15), 1923, 366 с. Јовићевић А.: Малесија Шобајић П.: Бјелопавлићи и Пјешивци	Књига XXVIII (16), 1923, 158 с. Ивић А. Миграције Срба у Хрватску током XVI, XVII и XVIII столећа
Књига XXIX (17), 1924, 560 с. Јовановић П.: Бања Радовановић В., Тиквеш и Рајец	Књига XXX (18), 1924, 213 с. Мал Ј.: Ускочке сеобе у Словеначке Покрајине. Повест насеобина с културно- историјским приказом
Књига XXXIV (19), 1925, 502 с. Павловић Љ.: Ужичка Црна Гора Дробњаковић Б.: Смедеревско Подунавље и Јасеница Мићић Љ.: Златибор	Књига XXXV (20), 1925, 724. С. Смиљанић Т.: Мијаци, Горња Река и Мавровско Поље Рађеновић П.: Бјелајско Поље и Бравско Карановић М.: Поуње у Бос. Крајини
Књига XXXVI (21), 1926, 228 с. Ивић А.: Миграције Срба у Славонију током XVI, XVII и XVIII столећа	Књига XXXVII (22), 1926, VI + 656 с. Ђорђевић Т.: Архивска грађа за насеља у Србији у време кн. Милоша (1815-1839)
Књига XXXVIII (23), 1936, 604 с. Синдик И.: Дубровник и околина Марчић Л.: Антропогеографска испитивања по севернодалматинским острвима (Раб, Паг и Вир) Јовићевић А.: Зета и Љешкопоље	Књига XXXIX (24), 1926, 891 с. Ердељановић Ј.: Стара Црна Гора. Етничка Прошлост и формирање црногорских Племена
Књига XLIII (25), 1928, XI + 835 с. Миладиновић М.: Пожаревачка Морава Филиповић М.: Височка Нахија	Књига XLVI (26), 1930, XI + 835 с. Дробњаковић Б.: Космај Мијатовић С.: Ресава Карановић М.: Саничка Жупа Павловић Љ.: Соколска нахија
Књига XLVII (27), 1930, XI + 312 с. Радивојевић Т.: Насеља у Лепеници	Марчић Л.: Задарска и Шибенска острва Филиповић М.: Боровица Филиповић М.: Вогошћа и Биоча у Босни
Књига LV (29), 1940, 544 с. Станојевић М.: Тимок Јовановић К.: Неготинска Крајина и Кључ	
Књига LIX (31), 1949 Петровић П.: Шумадиска Колубара	Књига LI (28), 1935, XII + 716 с. Јовановић П.: Порече

Томић С.: Бањани Томић С.: Пива и Пивљани	Смиљанић Т.: Кичевија Филиповић М.: Северна велешка села
Књига LXII (33), 1951. Трифунски Ј.: Кумановско-прешевска Црна Гора	Књига LVI (30), 1948, XII + 640 с. Мијатовић С.: Белица Павловић Р.: Подибар и Гокчаница Рађеновић П.: Унац
Књига LXIX (35), 1955. Филиповић М.: Рама у Босни Лутовац М.: Гора и Опоље Трифунски Ј.: Сеоска нас. Скопског поља	Књига LX (32), 1950. Урошевић А.: Новобрдска Крива Река Филиповић М.: Гласинац Трифунски Ј.: Качаничка Клисура
Књига LXXV (37), 1960. Филиповић М.: Таково Лутовац М.: Рожаје и Штавица	Књига LXVII (34), 1954. Шобајић П.: Дабарско поље у Херцеговини Лутовац М.: Ибарски Колашин Костић М.: Коритница Трифунски Ј.: Скопски Дервен
Књига LXXVIII (39), 1965. Урошевић А.: Косово	Књига LXXIV (36), 1960. Рубић И: Подријетло становништва отока Шолте Барјактаревић М.: Ругова Ђурић В.: Промене у насељима ФНРЈ
Књига LXXXVIII (41), 1975. с. 224. Николић-Стојанчевић В.: Рађевина и Јадар у необјављеним. рукописима Цвијићевих сарадника	Књига LXXVII (38), 1964. Трифунски Ј.: Горња Пчиња
Књига XCIII (43), 1980. Лутовац М.: Жупа Александровачка	Књига LXXXI (40), 1967. Лутовац М.: Бихор и Корита
Књига XCIX (45), 1988. с. X+421. Трифунски Ј.: Битољско-прилеп. котлина Антропогеографска проучавања.	Књига XC (42), 1976. Трифунски Ј.: Полог
Неке антропогеографске студије других одељења и института САНУ Петровић П.: Рашка, Антропогеографска Проучавања, књ. I (26), 1984. Јовановић Р.: Систем насеља у Шумадији, 1988 Мушовић Е.: Тутин и околина, 1985. Николић-Стојанчевић В.: Топлица, Етнички односи и традиционална култура, 1985.	Књига XCVIII (44), 1992. с. 323. Трифунски Ј.: Охридско-струшка област Антропогеографска проучавања.
	Књига (46), 2002. VIII + 205 с. Паовица Н.: Љубомир. Антропогеографска истраживања

**Достигнућа антропогеографских проучавања српских и осталих
балканских области и земаља и њихова научна актуелност**

Цвијићеви даровити сарадници и следбеници, као што су били *Војислав С. Радовановић, Јован Ердељановић, Риста Николић, Љуба Павловић, Боривоје Дробњаковић, Јефто Дедијер, Тихомир Ђорђевић, Атанасије Урошевић, Миленко Филиповић, Боривоје Милојевић, Милисав Лутовац, Бранислав Букуров, Јован Ф. Трифунски* и многи други, разгранали су и

усавршили истраживачки покрет који је *Цвијић* започео. У периоду од 100 година (од 1902. до 1992. године) објављено је само у I одељењу Српског етнографског зборника 109 антропогеографско-етнографских монографија о појединим крајевима у 46 књига. Осим тога, поједини институти САНУ као што су Етнографски (основан 1947), Географски институт "Јован Цвијић" (1947), Балканолошки, Византолошки, Историјски, Археолошки, Институт за српски језик издали су низ посебних издања и других публикација које садрже антропогеографске теме. Географски институт "Јован Цвијић" САНУ издаје "Зборник радова" (до сада 51 свеска) и "Посебних издања" (58 књига). У саставу САНУ такође постоје међудодељењски одбори као што су: Одбор за проучавање становништва који издаје "Демографски зборник" (6 књига); Одбор за ономастику, који издаје "Ономатолошке прилоге" (16 књига), Одбор за проучавање Косова и Метохије који издаје "Косовско-метохијски зборник", Одбор за историју Срба у Хрватској, који издаје "Зборник о Србима у Хрватској"; Одбор за проучавање села, који издаје едицију "Хроника села" и други, у којима посебно место имају антропогеографија, демографија и етнологија.

Осим тога, антропогеографске студије и чланци налазе се разасути у издањима других институција. Матица српска у Новом Саду издала је низ монографија и чланака о становништву и насељима Војводине. Матица српска Републике Српске у Бањалуци издала је неколико значајних студија о становништву западних српских крајина. Српско географско друштво издало је од 1912. до 2003. године 83 тома "Гласника" (сваки том по две свеске годишње) и 71 књигу "Посебних издања". Географско друштво Републике Српске издаје од 1996. године "Гласник" (једна свеска годишње). Географски факултет у Београду издао је од 1954. до 2003. године 50 свезака "Зборника радова", 11 књига "Посебних издања" и више других књига. Посебно су значајна дела Катедре за друштвену географију овог факултета, чији су чланови у последњих десет година приредили тротомну едицију "Етнички простор Срба", "Географску енциклопедију насеља Србије" у четири књиге (2001. и 2002), неколико научних монографија ("Србија – геополитика животне средине", "Мачва, Шабачка Посавина и Поцерица" и друге) и уџбеника ("Географија насеља", "Индустријска географија", "Политичка географија") и покренули нову Студијску групу за демографију, у чијем раду учествује низ еминентних стручњака из домена различитих научних дисциплина о становништву. Географски институт у Новом Саду издао је око 30 свезака "Зборника" и низ монографија војвођанских општина. Демографски центар Института друштвених наука у Београду, од 1963. до 2003. године, издао је 56 свезака часописа "Становништво", 38 студија и 16 бројева "Демографског прегледа". У публикацијама регионалних научноистраживачких институција, музеја и библиотека у већим градовима Србије, Црне Горе и Републике Српске, такође је заступље-

на антропогеографска проблематика. Десетине институција, тимова и појединаца који се баве антропогеографским и сродним истраживањима локалног и регионалног значаја довели су до својеврсне ”балканизације” научног рада у виду продубљене анализе малих територијалних форми – појединачних насеља, предеоних целина, жупа, крајева, регија, области или административно-територијалних јединица – општина, округа, покрајина, држава.

Истовремено је дошло до продубљене специјализације и диференцијације антропогеографије на низ тематских области и дисциплина. Издиференцирале су се *географија становништва*, из које се даље издваја демогеографија, *географија насеља* из које се издвајају урбана и рурална географија, *економска географија*, из које су се издвојиле аграрна, индустријска и саобраћајна географија, и *политичка географија*. Специјализација у антропогеографији и диференцијација појединих грана утицала је и на мењање имена. Као интегрално име за скуп ових дисциплина у употреби је назив ”друштвена географија”. Заједнички теоријски супстрат, интегративну парадигму друштвене географије неки виде у Цвијићевом ”социолошком” методу, а неки у дијалектичком и историјском материјализму. После X конгреса географа Југославије у Београду 1974. године појављује се системска парадигма.

Антропогеографија се као наставни предмет предавала на Катедри географије Природно-математичког факултета у Београду (данас Географски факултет), од оснивања до 1966. године, када је замењује географија становништва и насеља. Након тога наступила је продубљена специјализација и диференцијација у научној географији у којој се постепено губила из вида целина предмета, тако да се ”од дрвећа не види шума”. Антропогеографија је укључена у наставни план Студијске групе за демографију на Географском факултету од оснивања 1999. године. Такође је стартовао 2003. године смер на постдипломским студијама под називом ”Антропогеографски системи”, с циљем да се развија интегративна системска парадигма на пољу друштвене географије.

Системски приступ као нова методолошка парадигма у антропогеографији

Нове методолошке парадигме у европској географији нашле су одговарајући резонанс у српској географској науци, али се Цвијићева антропогеографска ”муштра” одржала све до данас. Једну од методолошких новина представља системски приступ и репертоар квантитативних метода и модела који иду уз њега. *Системски приступ* омогућује да се уопште емпиријска достигнућа и уводи у научну употребу фундаменталне представе о геосистему као новом методу поимања геоструктура, које повезују у јед-

ну целину све сфере антропогеографије – геодемографску, геокултуролошку, геоекономску, геоеколошку, геологистичку, геополитичку и геостратешку. У Цвијићевом методолошком и истраживачком поступку имплицитно је садржан системски принцип примењен на антропогеографско-етнографски процес (тј. процес генезе, еволуције и трансформације антропогеосистема). *М. В. Радовановић*, који се бавио Цвијићевим антропогеографским методом и системским приступом, долази до закључка да ”када сведемо опште теоријско-методолошке пропозиције антропогеографије – како их је *Ј. Цвијић* поставио, схватао и релативизирао на проблеме Балканског полуострва и како су у смислу општих принципа поступили *В. С. Радовановић* и *П. Жорж* – онда нам постаје очигледно да језгро научног система антропогеографије, без обзира на диференцијацију аспеката и релативно осамостаљење читавог низа дисциплина, представља и даље интегративну системску целину у којој су спрегнуте узрочно-последичне везе – од просторно-физичких, до просторно-функционалних, историјских, етнографских, социјалних, цивилизацијских и политичких. Њени елементи и спреге образују динамични територијални и организациони систем у коме свака битна промена над компонентама (субсистемима) условљава промене у структури целокупног система, подлежући функционалним (детерминистичким) и стохастичким (статистичким) законитостима понашања и развика ма ког реалног система у простору и времену”.²⁷ Према томе, ”стара” класична парадигма Цвијићеве антропогеографске школе сасвим је блиска ”модерној” системској парадигми, која ставља акценат на научну синтезу каузалних веза етничког, етнодемографског, друштвеног, културноцивилизацијског и геополитичког процеса у њиховом географском (просторном) изразу и историјском континуитету.

У оквиру антропогеографског система издваја се становништво ”као посебан, аутономни, биолошко-социјални, односно природно-друштвени, у крајњој инстанци природно-историјски, антропогени и географски систем, који обједињује у јединствену целину људске индивидуе са свим атрибутима који резултирају из њиховог биолошког и друштвеног бића”.²⁸ Развијајући демографску страну становништва, аутор закључује да ”развој становништва, у чијој је сржи демографски феномен, представља резултат биолошког, друштвено-историјског и географског процеса”, или другим речима – антропогеографског процеса. Такође се јављају дефиниције урбаног система (*А. Вељковић*), система насеља (*С. Ђ. Стаменковић* и др.), индустријског система (*М. Грчић*). Последњих година геоинформатика и примењени ГИС омогућују продор у све видове антропогеографске

²⁷ М. Радовановић, **наведени рад**, стр. 16.

²⁸ М. Радовановић, **Становништво као биосоцијални систем**, Зборник радова, бр. 40, Географски институт ”Јован Цвијић” САНУ, Београд, 1988, стр. 168.

информације, као што су природни услови и природни ресурси, становништво и насеља, индустрија, пољопривреда и транспорт, целокупна сфера услуга, физичка и социјална средина региона.

Системски приступ даје нови смисао комплексној антропогеографској синтези, али истовремено крије опасности у које је западала и класична антропогеографија – физикализма, биологизма и чак телеологизма, тј. сврсисходног функционисања геосистема. Због тога се појављују нови приступи, који стављају нагласак на људски разум и субјективне мотиве (хуманистички приступ), или на класну структуру и класне односе у друштву (радикални приступ). Ипак системски приступ крије велике хеуристичке могућности у проучавањима свих сфера друштвеног живота – демографске, економске, политичке, информационе, културолошке, еколошке, те се може сматрати новом фазом развоја антропогеографије.

Mirko Grčić

**GNOSEOLOGICAL MODEL OF THE ANTHROPOGEOGRAPHY
ACCORDING TO THE CONCEPT OF JOVAN CVIJIC
AND HIS SCIENTIFIC PRESENTNESS**

Summary

Jovan Cvijic is praised as the scientific figure of great importance, not only because of his "anthropogeographical concept" but also for his way of organizing the scientific work and his establishment of the respectable anthropogeographical school. The characteristics of the school are presented in this paper. Classical paradigm of Cvijic's anthropogeography is very close to "modern" one, to systematical paradigm, which is underlined by the scientific synthesis. The synthesis is between causal connections of the ethnic, ethno demography, social, cultural and civilized, and geopolitical processes. These being given in their geographical (spatial) expression and in historical continuity.

When we connect general theory and methodological propositions with anthropogeography in a way Cvijic gave them, understood them and made them applicable to the Balkan Peninsula, used also by his successors, then it becomes evident that the mere core of the scientific system of anthropogeography, without the process of differentiation of the line of disciplines, is still the integrative systematical entity in which there are cause – effect connections starting with spatial- physical, to spatial – functional, historical, ethno geographical, social, civilized and political. We can then say that "old" classical paradigm introduced by Cvijic's anthropogeography is very near to the "modern" one, the systems paradigm, which points out scientific synthesis of causal connections, ethnic, ethno demographic, social, cultural and civilized and geopolitical processes, their geographical (spatial) expression and historical continuity.

The systematic approach gives a new sense to complex anthropogeography and its synthesis. At the same time it hides the danger of the non function of geosystem, which happened to classical anthropogeography – the physics, the biology, and even

theology. Cvijic tried to avoid the dangerous methodology by paying attention to those topics which we can consider starting points of humanistic approach today (ethno – psychic types and moral profile of the human groups on the Balkan Peninsula), and the radical approach (social critics) in Serbian social geography.